

ANNA ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Ἀθῆναι

ΤΟ ΠΑΡΜΕΝΙΔΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ*

«Ἡ πιὸ πειστικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ἔργου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀνεξάντλητο. Ἐκεῖ ποὺ ὁ ἐρμηνευτὴς νόμισε πὼς βρῆκε τὸν πυρήνα τῆς σκέψης ἑνὸς φιλοσόφου, κάποια ἀνάλυση ποὺ πραγματοποιεῖται σὲ ἄλλη κατεύθυνση, ἀποκαλύπτει νέα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα θὰ θεμελιωθοῦν νέες θεωρίες. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ περίπτωση τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος εἶναι ἰδιαίτερα ἀντιπροσωπευτικὴ»¹.

Εἰπώθηκε ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν δύο ἐρμηνευτὲς ποὺ νὰ συμφωνοῦν στὰ ἀμφισβητούμενα ἢ διαφορούμενα σημεῖα τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος. Στὸ ποίημα αὐτὸ ὑπάρχουν στίχοι, ὅπως π.χ. ὁ στίχος «τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι» (B 3), ὅπου κάθε μετάφραση εἶναι κιόλας μιὰ ἐρμηνεία². Ἴσως δὲν θὰ ἦταν μόνο λεκτικὸ σχῆμα, ἂν λέγαμε γιὰ τὸν Παρμενίδη, πλειοδοτώντας, κάτι ἀνάλογο μὲ αὐτὸ ποὺ λέχτηκε γιὰ τὸ ἡρακλειτικὸ³ ποτάμι : πὼς καὶ ὁ ἕνας ἐρμηνευτὴς δὲν ἡσυχάζει σὲ μιὰ ἐρμηνεία, στὴ συνάντηση ἢ στὶς συναντήσεις του μὲ τὸ παρμενιδικὸ *Περὶ Φύσεως*. Ἐδῶ, ὅπως λέγεται στὴ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ, εἶναι πάντα ἀνοιχτὴ ἡ δυνατότητα νέας πρόβασης στὴν ἀλήθεια.

«Ἡ μελέτη τοῦ Παρμενίδη», λέει ἡ Micheline Sauvage, ποὺ τὸ βιβλίο της γιὰ τὸν Ἑλεάτη (Seguers 1973) κατευθύνεται ἀπὸ τὶς θέσεις τῆς σύγχρονης ἐρμηνευτικῆς, «εἶναι ἀναγκαστικὰ ὑπόθεση ἐρμηνείας, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει τὴν ἐπίπονη καὶ πάντα ἀβέβαιη μεσολάβηση μιᾶς ἐρμηνευτικῆς»⁴.

Ἀλλὰ γιατί τὸ παρμενιδικὸ ποίημα ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ διάλογο, τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση; Μιὰ πρώτη ἀπάντηση ἀφορᾷ τὴ γραπτὴ καὶ ἀποσπασματικὴ στὴ διάσωσή της μορφή του: «ἓνα γραπτὸ μαντεύεται καὶ ἐρμη-

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀνακοινώθηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Ἡμερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας μὲ θέμα «Ἡ Φιλοσοφικὴ Ἑρμηνευτικὴ», ποὺ ἐγίνε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1985. Δημοσιεύεται ἐδῶ μὲ ἄδεια τῆς Ἑλλ. Φιλοσ. Ἑταιρείας.

1. J. L. Cordero, *Les deux chemins de Parménide*, Paris, Vrin 1979.

2. Πρβλ. J. Brun, *Les Présocratiques*, P.U.F. 1986, 76 (ὅπου συζητοῦνται οἱ μεταφράσεις π.χ. τῶν: F. M. Cleve, J. Burnet, M. Heidegger, J. Wahl).

3. Γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἡρακλειτικὴ σκέψη καὶ τὸ ἀνεξάντλητο τῆς ἐρμηνείας της βλ. Cl. Ramnoux, *Études Présocratiques*, II, Paris Klincksieck 1983, 14.

4. Ὁ.π. 7.

νεύεται, κι αὐτὸς ὁ μόχθος, μὲ τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἀνάγνωση τὴ μιὰ ἀπέναντι στὴν ἄλλη... ἀφήνει πάντα αὐτὸν ποὺ τὸ ἀναλαμβάνει στὴ μοναχικὴ του εὐθύνη. Ἀναμφίβολα ὁ ἀναγνώστης ρωτᾷ, ἀλλὰ στὶς ἐρωτήσεις ποὺ θέτει εἶναι τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀπαντᾷ, δηλαδή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης»⁵.

Ὁ Paul Ricoeur⁶ παρατηρεῖ, ὅτι «τὸ γεγονὸς τοῦ λόγου μέσα στὴν ἀνάγνωση δὲν ἔχει ἀπέναντί του ἓνα κείμενο ποὺ μιλᾷ, ἀλλὰ ἓνα βουβὸ κείμενο... Στὴν ἀσύμμετρη σχέση κειμένου-ἀναγνώστη ἓνας ἀπὸ τοὺς συμπαῖκτες μιλᾷ καὶ γιὰ τοὺς δύο. Γι' αὐτὸ τὸ νὰ φέρει κανεὶς ἓνα κείμενο στὸ λόγο δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ν' ἀκούει τὸ λόγο»⁷.

Τὸ παρμενιδικὸ ποίημα εἶναι ἓνα ἰδιότυπο γραπτὸ: εἶναι ὁ λόγος μιᾶς θεᾶς τὸν ὁποῖο ἄκουσε ὁ ποιητὴς καὶ μέσα στὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἓνας λόγος τοῦ λόγου τῶν θνητῶν γιὰ τὸν κόσμο. Αὐτὸς ὁ πολλαπλὸς⁸ λόγος δὲν ἀπαιτεῖ ἀπλᾶ νὰ συλλάβουμε αὐτὸ ποὺ λέει, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ σημαίνει. Ὡς γραπτὸ κείμενο καὶ ὡς ἱερολογικὸ καὶ ὡς λόγος ποὺ ἐγγράφεται σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ πλαίσιο ἀπαιτεῖ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, μιὰν ἀνάληψη (reprise) — ὅπως γίνεται στὴν ἐκτέλεση ἑνὸς μουσικοῦ κομματιοῦ — ὅχι μιὰ ταυτολογικὴ ἐπανάληψη, κάτι ποὺ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἄρση τῆς κατανόησης (Whitehead). Ἔργο δηλαδή τοῦ φιλόσοφου ἐρμηνευτῆ εἶναι ἐδῶ ἡ ἄρνηση τῆς ἐξήγησης, τῆς ὑποκατάστασης τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ παιχνίδι τῶν σημασιῶν ποὺ προσιδιάζουν σ' αὐτό, μὲ ἓνα παιχνίδι γλώσσας. Ὁ ἐρμηνευτὴς καταφεύγει σ' ἐκεῖνο τὸν τρόπο ποὺ εἶναι λειτουργημα τοῦ πράγματος ποὺ ἐρμηνεύεται, ὅταν λαμβάνεται μέσα στὴν ἔκφραση, στὸ νόημά του. Ἡ ἐρμηνεία δὲν παύει νὰ εἶναι ἐρμηνεία τοῦ ἐρμηνευτῆ, ἀλλ' ἡ ἔκφραση νόημα τοῦ ποιήματος⁹.

Αὐτὸ σημαίνει δύο πράγματα: ἀπαιτεῖται νὰ πάρει μέρος μὲ τὴ θέλησή του γιὰ κατανόηση ὁ ἐρμηνευτὴς-ἀναγνώστης πηγαίνοντας πρὸ πέρα ἀπ' αὐτὸ ποὺ λέγεται· δεύτερο, σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση δὲν ζητεῖται νὰ καταλάβουμε τίς προθέσεις τοῦ ἐλεάτη Παρμενίδη, ἀλλὰ νὰ τίς ξεπεράσουμε μὲ τὸ νόημα τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος, ποὺ εἶναι καὶ κατανόηση τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο τὸ ποίημα ἀναφέρεται. Τὸ νόημα εἶναι ἀνοικτὸ σὲ κάθε ἀναγνώστη, ἢ, ὅπως λέει ὁ Ricoeur, σ' ὅποιον ξέρει νὰ διαβάσει¹⁰.

5. Sauvage, ὁ.π. 5.

6. *L'Événement et le sens dans le discours*, ποὺ πρωτοδημοσίευσε ὁ Michel Philibert, Ricoeur, Seguers 1971.

7. Ὁ.π. 184.

8. Βλ. καὶ Κ. Μιχαηλίδης, Ἡ Ἑρμηνευτικὴ καὶ ὁ λόγος, *Φιλοσοφία* 12 (1982) 49.

9. Πρβλ. Ἀννας Κελεσίδου, Τὸ ἀτομικὸ καὶ ἡ γνώση του, *Παρουασὸς ΚΒ* 1980, 239.

10. Παράδειγμα οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: ἀπευθύνονται στοὺς Γαλάτες καὶ στὸν καθένα μας.

Κι ἐδῶ, ἐφόσον τὸ νόημα ποὺ δεχόμαστε ἀπὸ τὸ παρμενιδικὸ ποίημα εἶναι τὸ νόημα ποὺ τοῦ δίνουμε, συμβαίνει, ὅ,τι ὁ Ricoeur ὀρίζει ὡς κατανόηση: «comprendre un autre mieux qu'il s'est compris lui-même».

Ἐδῶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν οἱ ἀναλύσεις τοῦ Heidegger γιὰ τὸ εἶναι τοῦ Παρμενίδη, τὸ λέγειν καὶ τὸ νοεῖν, λιγότερο ὡς πυρηνικὰ σημεῖα γιὰ ἐξηγητικὸ λόγο καὶ περισσότερο ὡς ζωντανὴ ἔρευνα, ἀναλύσεις ποὺ εἶναι ὁ παρμενιδικὸς στοχασμὸς τοῦ M. Heidegger¹¹.

Ὅπως παρατηρήθηκε¹², «ἡ ἐπιστροφή στὸν Παρμενίδη ἐνὸς φιλόσοφου τοῦ καιροῦ μας νοηματοδοτεῖται σὲ μιὰ συγκυρία ποὺ μᾶς ἀφορᾷ καὶ τῆς ὁποίας ἡ γνώση περνᾷ ἀπὸ τὴ γνώση αὐτῆς τῆς ἐπιστροφῆς· ὅτι δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τὸ ἐπίκαιρο τῆς σκέψης τοῦ Ἑλεάτη». Αὐτὸ θὰ τὸ λέγαμε καλύτερα μὲ τὸν προνομιακὸ στὴ γλώσσα μας ὄρο ἀνά-γνωση.

Τί γίνεται ὅμως, ἂν ὁ ἀναγνώστης δὲν μαθαίνει ἀπὸ τὸ παρμενιδικὸ κείμενο, γιατί τὸ γνωρίζει καλύτερα¹³; Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς ἀνάγνωσης, ποὺ εἶναι, ὅπως λέει ὁ Ricoeur, «la contre-partie de l'omni-temporalité du sens», αὐτοῦ δηλαδὴ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἓνα κείμενο εἶναι ἀνοιχτὸ σὲ κάθε ἀνάγνωση. Ὡς σωκρατικὴ μέθοδος ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐκμαιεῦει στὸ παρμενιδικὸ ποίημα καὶ σκέψεις ποὺ δὲν εἶναι τοῦ Παρμενίδη. Παράδειγμα θεωρῶ τὴν ἄποψη τοῦ Ricoeur γιὰ τὸν εἰδότα φῶτα τοῦ προοίμιου τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος *Περὶ Φύσεως*.

Ἀναφέρω κατ' ἀρχὴν ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει ἓνα λογικὸ παράδοξο, ποὺ οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοῦ Παρμενίδη παρέλειψαν νὰ ἐπισημάνουν ἢ νὰ ἀντιμετωπίσουν. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ καλεῖται ἀπὸ τὴ θεὰ νὰ κάνει μαζί της τὸ ταξίδι τῆς γνώσης τῆς ἀλήθειας χαρακτηρίζεται ὡς εἰδώς, πρὶν ἀκόμη μπεῖ στὸ δρόμο τῆς γνώσης. Πρὶν ἀναφερθῶ σύντομα στὸ θέμα — ποὺ μὲ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Παρμενίδη¹⁴ — θὰ παρατηρήσω τὸ ἐξῆς: Ὁ Ricoeur, πρὶν ἀπὸ τὸ *Conflit des Interprétations*, στὸ ἔργο του *Gabriel Marcel et Karl Jaspers* (éd. du Temps Présent 1947) μιλά γιὰ τὸ παιχνίδι τῆς ἀνανέωσης τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐπιχείρησης ποὺ γίνεται, ὅταν φωτίζεται ἓνας φιλόσοφος σὲ διάλογο μὲ τὸν ἄλλο (παράδειγμα

11. Γιὰ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Heidegger καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Hegel καὶ τοῦ Nietzsche βλ. Sauvage, ὅ.π. 88-89.

12. Ὁ.π. 157.

13. Ὡς τέτοια περίπτωση ἀναφέρω τὴ μελέτη τοῦ J. Barnes, *Parmenides and the Eleatic One*, γιὰ τὴν ὁποία παραπέμπω στὸ ἄρθρο μου «Λέγειν-Εἰδέναι» στὸν Ξενοφάνη καὶ στὸν Παρμενίδη, ποὺ δημοσιεύεται στὸν τόμο αὐτό. Γι' αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε εὐστοχα: «terrorisme herméneutique», βλ. Sauvage, ὅ.π. 9: «la mise en question devient une mise à la question».

14. Βλ. τὴ μελέτη ποὺ προαναφέρθηκε.

ὁ G. Marcel, μετὰ ἀπὸ ἓνα περίπλου στοὺς ἄλλους ὑπαρξιακοὺς φιλοσόφους). Ἔτσι, ζητώντας τὶς βαθιὲς συμφωνίες ποὺ ὑπάρχουν στὴν κοινὴ παραδοχὴ τῆς γνώσης, στὸ ἔργο του *L'Homme faillible* (Aubier-Montaigne 1960, 159) κάνει φιλοσοφικοὺς συσχετισμοὺς καὶ βάζει νὰ συνεργαστοῦν σὲ μιὰ κοινὴ θέση ὁ Παρμενίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Descartes: «ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἡ φιλοσοφία παίρνει στὴν ἀρχὴ τῆς πορείας της, ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ὁ Παρμενίδης ὁδηγεῖ στὸ ταξίδι πέρα ἀπὸ τὶς πύλες τῆς νύχτας καὶ τῆς μέρας, ποὺ ὁ Πλάτων βγάζει ἀπὸ τὴ σπηλιά, ὁ Descartes τραβᾷ ἀπὸ τὴν προκατάληψη...», εἶναι, λέει ὁ Ricoeur, «*égaré et perdu*».

Ἡ ἐνσταση ὁμως, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ παρμενιδικὸ ποίημα συνδέει μὲ τοὺς πολλοὺς τὸ πλάττεσθαι κι ὄχι βέβαια μὲ τὸν εἰδότα φῶτα, ἀφορᾷ κυρίως τοὺς συσχετισμοὺς τοῦ Ricoeur: ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Παρμενίδης, ἅς μὴν τὸ ξεχνοῦμε, ξεχωρίζει αὐτοὺς ποὺ εἶναι βέβηλοι ὡς πρὸς τὴ διδασκαλία του, τοὺς εἰδότας οὐδέν, αὐτοὺς ποὺ συγχέουν τὸ εἶναι μὲ τὸ μὴ εἶναι, γιατί ὁ εἰδὼς φῶς πρέπει νὰ εἶναι ὅ,τι ὁ πλατωνικός; ὅταν γιὰ τὸν Ἑλεάτη ὑπάρχει ἄλλος, ἄμεσος περίγυρος: τοῦ μύθου, ἀπὸ τὴ μιά, ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰν ἄλλη λογικὴ ἀπὸ τὴ δική μας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ Ξενοφάνη, μὲ τὴν ιδέα τοῦ ἀποσπάσματος 34: «καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὐτις ἀνὴρ ἶδεν οὐδέ τις ἔσται / εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων· εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπών, αὐτὸς ὁμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται», τὴν ιδέα τοῦ ἀποσπάσματος 18: «οὗτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς ὑπέδειξαν, / ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον»· καὶ τοῦ Ἑμπεδοκλῆ, μὲ τὴ φράση ἀνὴρ περιώσια εἰδὼς (129.1);

Ἡ M. Sauvage, ποὺ ἀναφέρεται στὸ θέμα τῆς *ιδεολογίας*, καὶ λέει ὅτι τὸ παρμενιδικὸ ποίημα δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ ἐλληνικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο γράφεται καὶ ἐγγράφεται, «ἀφοῦ τὰ θέματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνίσταται ὡς πρωτότυπος λόγος δὲν τοῦ ἀνήκουν, ἀποτελοῦν τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου»¹⁵, τονίζει κιόλας ὅτι «ἡ ἀνάγνωση τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος εἶναι προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ τὸ νόημά του, διαφυλάττοντας στὴ λέξη τὴν ἀναντικατάστατη ἀμφισημία της»¹⁶.

Ὑπακούοντας σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ —ποὺ δείχνει τὰ προβλήματα καὶ τὰ ὅρια τῆς μετάφρασης τῶν παρμενιδικῶν στίχων— ἡ M. Sauvage, στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου της *Un écho et une voix*, ὅπου ἐπιχειρεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸν παρμενιδικὸ στίχο «χρὴ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὼν ἔμμεναι», ἀρνιέται τὶς μονομέρειες καὶ καταλήγει σὲ μιὰ σύνθεση: «Οἱ στοχαστὲς δὲν λένε

15. Ὁ.π. 10-11.

16. Ὁ.π. 8.

αὐτὸ ποὺ ἡ γλῶσσα τοὺς κάνει νὰ ποῦν καὶ ὅπως τοὺς τὸ ἐπιτρέπει· ἀλλὰ ἡ γλῶσσα λέει αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ πεῖ, χωρὶς νὰ ὑπακούει σὲ ἄλλη ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴ δική της. Ὅτι ἡ ἐλληνικὴ δὲν διακρίνει στὸν ὅρο εἶναι τὸν συνδετικὸ ρόλο ἀπὸ τὸν ὑπαρξιακὸ εἶναι λιγότερο μιὰ ἔλλειψη καὶ περισσότερο σημεῖο γιὰ ἐρώτηση. Ὑπαρξη, ταυτότητα κλπ. (αὐτὰ δηλαδή ποὺ διακρίνει ἡ συμβολικὴ λογικὴ) ἡ ἐλληνικὴ δὲν τὰ διακρίνει. Γιατὶ δὲν μπορεῖ ἢ γιατί δὲν θέλει;...».

Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ θὰ περάσουμε στὸ κύριο σημεῖο τῆς κατανόησης τοῦ παρμενιδικοῦ ποιήματος, τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται, πέρα ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα καὶ ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀναγνώστη. Ἄν δὲ ὑπάρχει μιὰ *philosophia perennis*, ὡς αἰωνιότητα τῶν φιλοσοφικῶν λόγων, ὑπάρχει μιὰ αἰώνια φιλοσοφία, ὡς αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε γιὰ τὸν Παρμενίδη «ἀγκυροβόλημα στὸ οὐσιαστικό». Ἡ παρμενιδικὴ ἀρετὴ κάνει τὸν παρμενιδικὸ λόγο πρόσφορο καὶ ἐντυπωσιακό. «Σήμερα χάσαμε τὸ αἶσθημα τοῦ μὴ συμβιβασμοῦ τόσο ποὺ νὰ προσδώσουμε σ' αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ κακὴ φήμη, νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ τὴν ἀδιαλλαξία, ἐμεῖς ποὺ εἴμαστε ὅλο συναλλαγές, διευθετήσεις... ἐμεῖς ποὺ καὶ στὶς πιὸ πνευματικὲς μας ἐνέργειες δὲν θέλουμε παρὰ νὰ εὐκολύνουμε, νὰ ἀνθρωπίσουμε, νὰ κατεβάσουμε τὸ κάθε τι στὸ ἐπίπεδο τοῦ βέβηλου καὶ τοῦ καθημερινοῦ. Ἡ πορεία τοῦ Παρμενίδη εἶναι ἐντελῶς ἀντίστροφη»¹⁷.

17. Sauvage, ὁ.π. 15.